

ЕЛЕМЕНТИ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРИНЦИПУ СВОБОДИ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ

У статті сформульовано й обґрунтовано низку наукових положень, спрямованих на поглиблене розуміння принципу свободи фізичної особи в цивільному праві. Запропоновано досліджувати природу принципу не тільки у площині поняття принципів, але й розширити підхід до цього питання до елементів характеристики принципів. З урахуванням зазначеного принцип свободи фізичної особи розглядається як такий, що має генетичну, гносеологічну, онтологічну та функціональну характеристики.

Вважаємо, що розуміння природи принципу через елементи його характеристики – це той робочий інструментарій, освоєння якого сприятиме розумінню суті цивільного права та є підставою для подальшого змістовного реформування цивільного законодавства.

Ключові слова: приватне право, цивільне право, принципи, свобода фізичної особи, особистість, правова основа, природа принципу.

Постановка проблеми та її актуальність. В юридичній літературі продовжуються дискусії щодо ознак та визначення принципів цивільного права, критеріїв класифікації та пошуку системоформуючої основи, проблем елементного складу галузевих принципів, проблем реалізації в нормотворчій діяльності та в процесі здійснення правосуддя у цивільних справах. Важливе значення має також питання щодо природи принципів цивільного права, зокрема принципу свободи фізичної особи – це той робочий інструментарій, освоєння якого дозволить продовжити подальше змістовне реформування цивільного законодавства.

Метою цієї статті є аналіз природи принципу свободи фізичної особи через елементи його характеристики, оскільки філософська сутність принципу, абстрактність аспектів розуміння вимагають дослідження і доопрацювання.

Аналіз досліджень і публікацій. Питання про природу принципів цивільного права в цивілістиці розглядалися як провідними радянськими дослідниками, так і сучасними. Вперше на теорію принципів цивільного права звернув увагу М. Агарков, зазначивши, що правова форма принципів полягає у відтворенні змісту самого цивільного права [1, с. 397]. Подальші дослідження характеризують категорію «принципи» з різних сторін. Так, величезний внесок у розвиток зазначеного питання внесли дослідження С. Братуся, О. Красавчикова, Г. Сверд-

лика, Н. Аслаяна, А. Колодія, В. Мілаша, О. Кузнецової, С. Погрібного та інших.

Ми солідаризуємося із вказаними науковцями, але зазначимо, що розуміння природи принципу здебільшого розглядалось у площині поняття. Проте вважаємо, питання про природу принципів цивільного права доцільно розглядати ширше, тобто не зводити до визначення принципу, а досліджувати ще й через елементи характеристики. З урахування цього проаналізуємо принцип свободи фізичної особи. Цивілістами звернена увага на цей принцип, але майже відсутні дослідження вказаних питань.

Виклад основного матеріалу. Концептуальне формулювання принципу свободи фізичної особи в цивільному праві можна аргументувати за допомогою об'єктивного і суб'єктивного в принципах. Подібний механізм взаємодії був обґрунтований Г. Свердликом. Скористаємося деякими його результатами з цього питання і відзначимо, що суб'єктивне виявляється в тому, що правові принципи є результатом свідомої діяльності (людей, колективів і суспільства в цілому) [2, с. 25]. Об'єктивне ж полягає в тому, що виражені принципами «... нормативно-керівні положення не залежать від того, пізнані вони чи ні, знають, розуміють, керуються ними в процесі здійснення своєї діяльності суб'єкти цивільного права чи ні. Об'єктивна реальність виявляється також в їх обов'язковості не тільки для всіх суб'єктів цивільного права, але й для самого законодавця» [2, с. 27]. З урахуванням

викладеного виділимо об'єктивні характеристики, які, на нашу погляд, впливають на формування принципу свободи фізичної особи в цивільному праві. Умовно назвемо їх генетичними, гносеологічними, онтологічними, функціональними характеристиками. З цієї точки зору вказаний принцип не досліджувався, що й обумовлює актуальність цього питання.

Генетична характеристика принципу свободи фізичної особи полягає в розгляді тих об'єктивних соціальних закономірностей, які обґрунтовують його існування в цивільному праві. На наш погляд, насамперед це конституційне визначення правового статусу особистості і закріплення принципу свободи людини. Як зазначає Є. Мічурін, це стало основою для розробки так званої «... «людиноцентричної» концепції, згідно з якою людина та її права стають пріоритетними при розвитку права» [3, с. 82]. Більш того, Р. Шишка вказує, що «... сучасна антропологізація правової дійсності призвела до появи правової (юридичної) людини» [4, с. 29]. У зв'язку з цим ключове завдання правового регулювання – максимальне забезпечення можливості реалізації людиною своїх прав та інтересів, що охороняються законом [4, с. 29]. В основі цього і може бути принцип свободи фізичної особи.

Окрім зазначеного, об'єктивно свобода фізичної особи обумовлена характером цивільно-правових відносин, на яких ґрунтується сучасне цивільне право, і відображає стан окремої людини в системі цих правовідносин. Так, особисті немайнові відносини тісно пов'язані з особистістю, є невідчужуваними і непередаваними. Це сприяло тому, що у вітчизняній науковій літературі утвердились положення про «природні і невідчужувані» (антропні, недержавні) права людини, до складу яких входить і свобода; про цінність ідеї про свободу; про рівність і демократію [5, с. 49-54; 6, с. 48], тобто те, що необхідне для гідного існування людини.

Таким чином, як першорядну передумову принципу свободи фізичної особи слід назвати загальнометодологічний вплив конституційної основи на баланс інтересів особистості і суспільства, а також сучасний характер цивільно-правових відносин, що заснований також на ідеї свободи.

Слід звернути увагу на те, що в принципах права, як справедливо відзначає Р. Іванов, відбиваються соціальні закономірності двох видів, тобто ті, що поширюють свою дію на суспільст-

во в цілому, і ті, що властиві тільки праву як особливому регулятору людської поведінки [7, с. 116]. Перші знаходять своє закріплення в загальносоціальних принципах [8, с. 37]. У них ніби сконцентровані ті риси суспільних відносин, які є предметом регулювання і відбиваються відповідні підвалини суспільства. Загальносоціальними принципами сучасного права є принципи розділення властей, захисту власності, демократизму та ін. [7, с. 116]; принципи свободи комерційної діяльності, свободи наукової, художньої та іншої творчої діяльності тощо [9, с. 53-55].

Соціальні закономірності, властиві тільки праву, закріплюються в юридичних принципах. Вони виражають особливості правового регулювання і до них відносяться принципи свободи, справедливості, юридичної рівності, відповідальності за провину, єдності юридичних прав і обов'язків, державної гарантованості тощо [7, с. 117; 9, с. 53-55]. Відповідно соціальні закономірності, властиві цивільному праву, відбиваються у змісті принципів цієї галузі права і тут також можна виділити їх основу. У зв'язку з цим основа принципу свободи фізичної особи вбачається в самому приватному праві. Це пов'язано з тим, що «... коли мова йде про приватне право, то саме тут, передусім, йдеться про свободу, правоздатність і правосуб'єктність індивідів, фізичних осіб, ...» [10, с. 29]. Приватне право визнає суб'єкта автономним, незалежним і з цим нерозривно пов'язує те, що належить людині від природи – її свободу. Отже, сфера приватного права визначається, як справедливо зауважує В. Мадіссон, такими відносинами, в яких: « - всі особи на рівних засадах самі своєю волею і у своїх інтересах встановлюють взаємні права і обов'язки; - всі особи, що є суб'єктами цивільного права, захищені від незаконного, неправомірного втручання в їх справи; - всі особи виступають стосовно один одного як юридично рівні, не підпорядковані один одному» [10, с. 33].

Приватноправове регулювання характеризується відповідними принципами. Так, Є. Харитонов вважає, що такими принципами є: «... визнання та захист приватної власності; незалежність, автономність суб'єктів приватного права; рівність суб'єктів приватного права; свобода договору. Приватне право є право особово-свободне, у цих межах суб'єкт може здійснювати його у будь-якому напрямі» [11, с. 17].

З погляду М. Сібільова, «... найголовнішим принципом приватного права є принцип свободи особистості, автономія, свобода права приватної власності, юридична рівність суб'єктів, свобода договору» [12, с. 133].

Незважаючи на розбіжності вчених у переліку принципів, об'єднує їх погляди те, що вони незмінно відносять до нього свободу особи. Як видно із вищезазначеного, в основі об'єктивного функціонування приватного права лежить не тільки ідея свободи, але й принцип свободи як демократична засада його подальшого розвитку.

З поняттям «приватне право» співвідноситься поняття «цивільне право». Серед цивілістів не викликає заперечення положення про те, що цивільне право є якнайповнішим втіленням ідей і положень приватного права на національному рівні [11, с. 5; 31, 9, с. 17]. З урахуванням викладеного, слід зазначити, що система норм цивільного права ґрунтується на принципах приватного права, а, отже, і на принципі свободи особи в різних його модифікаціях.

Загальносоціальні, юридичні і властиві цивільному праву принципи пронизує ідея свободи особи, яка трансформується в той або інший принцип. Вважаємо, що ефективність правового регулювання визначається взаємозалежністю перерахованих принципів, і наявність принципу свободи фізичної особи в цивільному праві не може внести суперечності між ними.

Гносеологічна характеристика досліджуваного принципу обумовлена не тільки об'єктивними соціальними закономірностями сучасного суспільства, але й станом правових знань, а також рівнем правосвідомості. Цивілісти констатують наявність принципу свободи особи (особистості) і його роль в цивільному праві [13, с. 23]. Онтологічну характеристику принципу свободи фізичної особи ми розглядаємо в аспекті можливих форм його існування. Уявляється, такими формами можуть бути:

1) цивільне право – принцип права; 2) цивільне законодавство. Ідея свободи особи веде від фактичного вираження до нормативного закріплення. В наслідок трансформації ідеї свободи особи останнє наповнюється елементами нового змісту. Це дозволяє законодавчо закріпити ідею свободи у вигляді однієї із загальних засад цивільного законодавства; 3) наука цивільного права – як концепція; 4) правова свідомість – ідеал свободи особи.

Функціональна характеристика принципу свободи фізичної особи розкривається через його практичне призначення, що дозволяє виділити дві функції: внутрішню і зовнішню. Вважаємо, що внутрішня функція полягає у впливі на цивільно-правові норми, наповнюючи їх ідеєю свободи (наприклад, ст. ст. 12, 20, 201, 288 ЦК України тощо). Це дозволяє здійснювати правове регулювання на єдиних засадах свободи особи. Зовнішня функція принципу свободи фізичної особи, на наш погляд, виявляється в безпосередній поведінці учасників цивільних правовідносин, тобто там, де немає заборони, вони діють на свій розсуд вільно.

Окрім наведеного, при характеристиці принципів учені звертають увагу на ознаки, наявність яких обґрунтовує віднесення того або іншого правила до принципів цивільного права. Так, Г. Сverdлик до істотних ознак поняття «принципи радянського цивільного права» відносить: стабільний характер нормативно-керівних положень; стабільні нормативно-керівні положення мають бути властиві цивільно-правовій дійсності (а не мисленню); стабільні нормативно-керівні положення є основою практичної діяльності правотворчих органів, суб'єктів цивільного права і відповідних юридичних органів [2, с. 15–16].

Відмічений підхід прийнятний і для характеристики принципу свободи фізичної особи. Вважаємо, можна виділити такі його ознаки, як:

1) загальний характер ідеї свободи, оскільки принципи за своїм змістом повинні репрезентувати ідеї загального характеру, що служать концентрованим вираженням пануючих у суспільстві політичних і правових переконань. Крім цього принцип, відповідно, визначає ще й типові риси галузі права, тобто закріплює ідею, на якій він побудований. Це обумовлює стабільність принципів. У сучасному цивільному праві такою ідеєю ми розглядаємо свободу особи;

2) ідея свободи особи властива не лише мисленню, але й цивільно-правовій дійсності. Про це можуть свідчити види свободи, що виникають із принципу свободи фізичної особи, простежуються в джерелах приватного права. Ідею свободи особи можна знайти:

а) у звичаях ділового обігу (у торговельному праві, у сфері бізнесу (ч. 1 ст. 6 ЦК України), в щоденних стосунках між людьми (свобода вибору, вільне волевиявлення) тощо);

б) у загальних принципах права – принцип соціальної свободи, свобода комерційної діяльності, свобода наукової, художньої та іншої творчої діяльності;

в) серед основних юридичних принципів – «... свобода дій в межах закону суб'єктів права є невід'ємною їх частиною» [9, с. 53-55].

Вищенаведені принципи, трансформуючись, знаходять легальне закріплення в чинних нормативно-правових актах цивільного законодавства (ст. ст. 12, 20, 201, 271, 319, ч. 2 ст. 426 ЦК України тощо). Це підтверджує те, що вони не лише є теоретичними конструкціями, але й мають практичне значення;

г) у доктрині, де науковці досліджують ідею свободи в різних формах її прояву;

д) у нормах національного законодавства (наприклад, Конституція України – розділ II; ЦК України – ст. ст. 3, 12, 201, 288, 319 тощо; СК України – ст. 7, 9; ГК України – ст. 6 та інші);

3) ідея свободи особи може виступати основою практичної діяльності при розробці і ухваленні нових цивільно-правових актів.

Вважаємо, на підставі викладеного можна визначити, що принципу свободи фізичної особи властиві ознаки, якими наділені принципи цивільного права. Назвемо їх родовими ознаками, тобто це ті ознаки, які об'єднують принципи цивільного права. Принцип свободи фізичної особи об'єднує із іншими принципами цивільного права їх напрям постійного демократичного розвитку цивільно-правових відносин.

Проте принцип свободи фізичної особи має видові особливості, тобто те, що відрізняє його від інших принципів. Це можна тлумачити таким чином. Так, принцип свободи фізичної особи зумовлює правила поведінки учасників цивільного обігу (вільно, на свій розсуд – ст. 12 ЦК України). Він також визначає правила впливу держави і суспільства на цю поведінку (у випадках, передбачених Конституцією України, а також іншими законами), межі компетенції державних органів (наприклад, ст. 13, ст. 274 ЦК України) тощо. Вказані положення дозволяють, на наш погляд, розглядати цей принцип і як конструктивну (ідейно-правову) основу цивільного права. Останнє впливає на елементи прояву свободи, що походять із принципу (свобода власності, свобода договору та ін.), а також на його сферу дії.

Висновки. У генетичному аспекті принцип свободи особихарактеризується змішаною соці-

ально-юридичною природою. У гносеологічному аспекті правовою конструкцією, яка виражає сутність сучасного цивільного права. З онтологічного погляду принцип свободи фізичної особи має різні форми свого існування – право, законодавство, наука, правова свідомість. У функціональному аспекті досліджуваний принцип виконує внутрішню і зовнішню функції в цивільному праві. Характеристика принципу свободи фізичної особи включає наявність правової основи, яка має загальнометодологічний вплив на баланс інтересів особистості і суспільства. У зв'язку з цим, вважаємо, є підстави розглядати принцип свободи фізичної особи як один із засобів досягнення такого балансу у сфері цивільно-правового регулювання.

Література

1. Агарков М. М. Ценности частного права / М. М. Агарков // Правоведение. – 1992. – № 1. – С. 25-42; № 2. – С. 31-48.
2. Свердлык Г. А. Принципы советского гражданского права / Г. А. Свердлык. – Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1985. – 200 с. – Библиогр.: С. 178-198.
3. Мічурін Є. О. Обмеження майнових прав фізичних осіб (теоретико-правовий аспект): [монографія] / Є. О. Мічурін. – Х.: Юрsvіт, НДІ Приватного права та підприємництва АПрН України, 2008. – 482 с.
4. Цивільне право України: курс лекцій: У 6-ти томах. – Т. 1, Книга 1 / [Р. Б. Шишка, В. А. Кройтор, Я. О. Чапичадзе, М. О. Самойленко]; За ред. Р. Б. Шишки та В. А. Кройтора. – Х.: Еспада, 2004. – 176 с.
5. Чиркин В. Е. Общечеловеческие ценности, философия права и позитивное право / В. Е. Чиркин // Советское государство и право. – 1982. – № 4. – С. 49-54.
6. Рабінович П. Природні права людини і Цивільний кодекс України / П. Рабінович // Юридична Україна. – 2005. – № 7. – С. 48-55.
7. Иванов Р. Л. О понятии принципов права / Р. Л. Иванов // Вестник Омского университета. – 1996. – Вып. 2. – С. 115-118.
8. Явич Л. С. Право развитого социалистического общества. Сущность и принципы / Л. С. Явич. – М.: Юрид. лит., 1978. – 224 с.
9. Колодій А. М. Принципи права України: [монографія] / А. М. Колодій. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 208 с.

10. Мадіссон В. Онтологія приватного права / В. Мадіссон // Право України. – 2001. – № 1. – С. 29–33.

11. Цивільне та сімейне право України: підруч. / за ред. С. О. Харитонова, Н. Ю. Голубевої. – К.: Правова єдність, 2009. – 968 с.

12. Сібільов М. Загальна характеристика сфери приватного права / М. Сібільов // Вісник

Академії правових наук. – 2001. – № 2 (25). – С. 133.

13. Гражданское право Украины: [учебник для вузов системы МВД Украины]: В 2-х частях. – Ч. 1 / [А. А. Пушкин, В. М. Самойленко, Р. Б. Шишка и др.]; под ред. проф. А. А. Пушкина, доц. В. М. Самойленко. – Х.: Ун-т внутр. дел; «Основа», 1999. – 440 с.

Л. Н. Загоруй

Элементы характеристики принципа свободы физического лица

В статье сформулировано и обосновано ряд научных положений, направленных на более углубленное понимание принципа свободы физического лица в гражданском праве. Предложено исследовать природу принципа не только в плоскости определения понятия принципа, но и расширить подход к этому вопросу до элементов характеристики принципов. С учетом указанного принцип свободы физического лица рассматривается как имеющий генетическую, гносеологическую, онтологическую и функциональную характеристики.

Полагаем, что понимание природы принципа через элементы его характеристики – это рабочий инструментальный, освоение которого будет способствовать пониманию сути гражданского права, и есть основанием для дальнейшего содержательного реформирования гражданского законодательства.

Ключевые слова: частное право, гражданское право, принцип, свобода физического лица, личность, правовая основа, природа принципа.

L. Zagoruyi

Elements of the characteristics of the principles of individual freedom

A number of scientific positions directed on the profound understanding of the principle of freedom of individual civil right in a civil law have been formulated and proved in the article. We offer to investigate the nature of the principle not only at a plane of the definition of principles, but also to expand the approach to this problem till the elements of the characteristic of principles. In view of above mentioned the principle of freedom of the individual is considered to be a principle that has its genetic, epistemological, ontological and functional characteristics.

Thus, the understanding of the nature of a principle through elements of its characteristic has been a proper working tool and its development will promote to understand the essence of a civil law and it will be the basis for the further substantial reforming of the civil legislation.

Key words: private law, civil law, principles, individual freedom, identity, legal framework, the principle of nature.